

سیر نگار شهای علوم قرآنی

قسمت چهارم

محمد علی مهدوی راد

قرن ششم:

گزارش آثار علوم قرآنی این قرن را با یادکردن نگاهشته های مفسر، ادیب و متکلم بلند آوازه، ابوالقاسم حسین بن محمد راغب اصفهانی (م ۵۰۲) آغاز می کنیم. او با نگارش «المفردات فی الفاظ القرآن» در جهت تبیین واژه های دشوار یاب قرآن کریم و توضیح واژگانی آیات الهی گامی بلند برگرفت. کتاب «مفردات» مشهورتر از آن است که نیازی به معرفی داشته باشد. کتاب راغب که از آن، گاه به «المفردات فی غریب القرآن» نیز یاد شده است، از تفسیر و تبیین اختصاری واژگان فراتر رفته و چهره تفسیری سودمند به خود گرفته است. او در برنمودن معنای واژه، افزون بر ریشه یابی ادبی و اشتقاقی آن به آیات همگون توجه می کند و از سنجش آیات با هم می کوشد تا به معنای واژه نزدیک شود. راغب آگاهی های کلامی و فرهنگی را نیز، گاهی به یاری می گیرد تا در تبیین واژه ها که کلام الهی است و در این تلاش باید مراد الهی را - در حد توان - باز گوید، سخنی سخته و استوار گوید:

«مفردات» بارهای بار چاپ شده است، از جمله چاپ منقحی از آن به تحقیق ندیم مرعشلی با فهارس سودمند به سال ۱۳۹۲ و به همت دارالفکر بیروت نشر یافته است.

در ایران نیز به سال ۱۳۷۳ با اشراف عالم جلیل و قرآن پژوه ارجمند حضرت آیت الله حسن مصطفوی با فهارس شایسته نشر یافته است؛ و اکنون چاپ دیگری از آن را در پیش روی داریم به تحقیق صفوان عدنان داوودی، وی کتاب را براساس چهار نسخه کهن مقابله و تصحیح و تحقیق کرده است، آقای صفوان به دقت، متن را ضبط کرده و احادیث متن را به منابع کهن ارجاع داده است. او قرائت های گونه گون را شناسایی کرده و قرائت مشهور و شاذ را شناسایی کرده است. در میان آثار راغب از کتابی سخن رفته است با عنوان «تحقیق البیان فی تأویل القرآن» و گاهی

چنان پنداشته شده است که آن نیز از جمله آثار علوم قرآنی است. از این کتاب نسخه‌هایی موجود است. درنگریستن به این نسخه‌ها نشان می‌دهد که «تحقیق البیان...» کتابی است ارجمند در عقاید و مباحث کلامی که در فصلی از آن به قرآن کریم نیز پرداخته شده است.^۱

راغب تفسیری پرداخته است بزرگ و ارجمند و خود از آن با عنوان «جامع التفسیر» یاد کرده است. از این تفسیر-سپاس خدای را- نسخه‌هایی موجود است. «جامع التفسیر» مقدمه‌ای دارد فاخر در مباحث علوم قرآنی. این مقدمه را همراه با تفسیر سوره فاتحه و بخشی از تفسیر سوره بقره (۷ آیه) آقای دکتر احمد حسن فرحات تحقیق کرده و با مقدمه‌ای سودمند و تعلیق و حواشی نشر داده است.^۲

پیش‌تر از کتابی یاد کردیم با عنوان «دره التنزیل و غرة التأویل...»^۳ با انتساب به محمدبن عبدالله، معروف به خطیب اسکافی. انتساب این کتاب به خطیب اسکافی دیرپای است. از این انتساب یاقوت حموی یاد کرده است^۴؛ و نیز صفدی^۵.

اما براساس پژوهش برخی از پژوهشیان نسخه‌های خطی کتاب منسوب به راغب اصفهانی است و محتواشناسی آن نیز این انتساب را تأیید می‌کند، بویژه آن که در «دره التنزیل...» چاپ شده، در ذیل تفسیر سوره «کافرون» مؤلف به نگاشته دیگرش «جامع التفسیر» ارجاع می‌دهد^۶. و مسلم است که خطیب اسکافی چنین کتابی ندارد و این اثر-چنان که پیش‌تر آمد- از آن راغب اصفهانی است.^۷

گفتنی است که اثری نزدیک به این عنوان را به فخرالدین رازی نیز نسبت داده‌اند^۸ که ظاهراً در این باره وی را با ابی الفضائل رازی اشتباه گرفته‌اند^۹.

در این قرن ابوالقاسم محمودبن حمزه کرمانی (م حدود ۵۰۵) «البرهان فی توجیه متشابه القرآن» را نگاشت. این کتاب با تحقیق عبدالقادر احمد عطاء با عنوان «اسرار التکرار فی القرآن»، به سال ۱۳۹۴ نشر یافت، آن‌گاه به سال ۱۴۰۶، با عنوان اصلی آن و با همت دارالکتب العلمیه منتشر شد. او از قاریان، مفسران و فقیهان نامور این عصر است. وی در علوم قرآن، آثار دیگری نیز نگاشته است، از جمله «عجائب القرآن» و «لباب التأویل»؛ و از این کتابش با عنوان دیگری نیز یاد کرده‌اند^{۱۰}.

در این قرن ابو حامد محمدبن محمد غزالی افزون بر فصلی ارجمند در «احیاء علوم الدین» درباره قرآن، قرائت آن و چگونگی بهره‌وری از معارف آن و فهم معنای آن و نیز تفسیر آن^{۱۱}، کتاب سودمند «جواهر القرآن» را نگاشت؛ او در این کتاب از پیوند علوم با قرآن بحث کرده و در فصل چهارم چگونگی اشتغال قرآن بر علوم دینی و در فصل پنجم بر دیگر دانش‌ها را بازگفته است^{۱۲}. بدین سال وی مسأله‌ای را که در قرن‌های پیش، کمابیش مورد گفت و گو بوده است به صراحت مطرح کرده و دامنه بحث را گشوده است و پس از وی این مسأله از جمله مباحث جدی علوم قرآنی شده است^{۱۳}.

کتابی با عنوان «تنزیه القرآن عن المطاعن» نیز به وی نسبت داده‌اند که نسبتی نادرست است^{۱۴}.

ابوالحسن علی بن عبیدالله حنبلی زاغونی (م ۵۲۷) «الوجوه والنظائر» را نوشت. وی از

فقیهان، متکلمان، محدثان و مفسران این روزگار است، او را به گستردگی دانش، کثرت تألیف، قوت در دین ستوده اند^{۱۵}.

مفسر بلندآوازه معتزلی، محمودبن عمر زمخشری (م ۵۳۸)، افزون بر تفسیر عظیم «الکشاف» که آکنده است از بحث های مهم علوم قرآنی بویژه جنبه های بلاغی و اعجاز بیانی قرآن، رساله زیبا و ارجمند «اعجاز القرآن فی سورة الكوثر» را نگاشت. کسی از مردمان آن روزگار از زمخشری از ابعاد اعجاز قرآن و بویژه اعجاز بیانی و بلاغی آن سؤال می کند و او پس از آن که گوشه ای از اعجاز قرآن را می نمایاند و بر اوج بلاغت در قرآن تأکید می کند و از شیفتگی و شیدایی و تحیر و خستویی ادیبان و بلیغان عرب در برابر شکوه و اژگانی و فخامت تعبیر و رصانت تنظیم آیات الهی سخن می گوید، سوره کوثر را از این نگاه تفسیر می کند و والایی سخن، پاکیزه گی بیان و اوج بلاغت در آن را نشان می دهد. این رساله را فاضل محقق آقای حامد خفّاف تصحیح کرده و با حواشی سودمندی نشر داده اند^{۱۶}.

ابی محمد قاسم بن علی بن محمدبن عثمان حریری (م ۵۱۶) «تفسیر مشکل اعراب القرآن» را نگاشت. او از ادیبان و عالمان بلندآوازه فرهنگ اسلامی است و کتاب «مقامات» وی اثری است عظیم و در میان آثار ادبی از جایگاهی بس بلند برخوردار. نسخه ای خطی از کتاب وی موجود است^{۱۷}. محمدبن برکات بن هلال نحوی (م ۵۲۰) که او را به گستردگی دانش، چیرگی در لغت و ادبیات ستوده اند «الایجاز فی معرفة ما فی القرآن من منسوخ و ناسخ» را نگاشت^{۱۸}. نسخه ای از آن که به سال ۶۵۳ هـ کتابت شده است در دارالکتب المصریه موجود است^{۱۹}.

ابوالعز، محمدبن الحسین واسطی فلاسی، معروف به ابن بئدار (م ۵۲۱) کتاب «کفایة المبتدی و تذکرة المنتهی فی القراءات العشر» را نگاشت. او در شناخت قرائت های مختلف آوازه ای بلند داشت از این روی از شهرها و آبادی های گونه گون برای تعلیم به سویس می شتافتند، افزون بر کتاب یادشده وی «ارشاد المبتدی و تذکرة المنتهی» و «اختلاف القراء بالحجاز والشام و العراق» را نگاشت^{۲۰}.

ابوالفضل محمدبن ابوالقاسم بایحول مشهور به زین المشایخ (م ۵۲۳) که از شاگردان زمخشری است. در ادب عربی از پیشتازان عصرش به شمار می رفت و پس از زمخشری بر کرسی وی نشست، او کتابی پرداخت با عنوان «التنبیه فی اعجاز القرآن» در شناخت و شناساندن ابعاد اعجاز قرآن؛ و کتابی با عنوان «مفتاح التنزیل»^{۲۱}.

علی بن حسین، اصفهانی باقولی (م حدود ۵۳۵) از عالمان، ادیبان و قرآن پژوهان روزگارش بود. او را در نحو و اعراب ملجأ فاضلان عصر دانسته اند. او در علوم قرآنی کتاب هایی نگاشته است از جمله: «کشف المشکلات و ایضاح المعضلات فی علل القراءات»، «البیان فی شواهد القرآن»^{۲۲}.

ابوالفضل عیاض بن موسی، مشهور به قاضی عیاض (۵۴۴)، از محدثان، مورخان و محققان ارجمند این قرن و صاحب کتاب گران سنگ «الشفاء بتعریف حقوق المصطفی» نیز کتابی نگاشته

است با عنوان «اعجاز القرآن» او در این کتاب از وجوه اعجاز، فصاحت و بلاغت مانند ناپذیر، چینش و نظم و شیوه بیانی شگفت انگیز، اخبار غیبی و اخبار امت های پیشین سخن گفته است ۲۳. قاضی ابی محمد عبدالحق بن غالب بن عطیه اندلسی (م ۵۴۶) تفسیری پر داخت ارجمند با عنوان «المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العریز ۲۴». او در مقدمه این تفسیر مباحثی از علوم قرآنی را با استواری به بحث کشید از جمله، حدیث «نزل القرآن علی سبعة احرف»، «نامهای قرآن»، «اعجاز قرآن» و ... این مقدمه را سال ها پیش از آن که تفسیر چاپ شود، آرتور جفری تصحیح کرد و همراه مقدمه «المبانی فی نظم المعانی» که دانسته نیست از آن کیست، اما روشن است که به سال ۴۲۵ نگاشته شده است، نشر داد ۲۵. مقدمه اول ۲۳۵ صفحه کتاب را فرا گرفته است که مشتمل است بر بحث های مهم علوم قرآنی از جمله چگونگی جمع مصاحف، ترتیب نزول، تفسیر و تأویل، محکم و متشابه و ...

اکنون باید یاد کنیم از امین الاسلام ابوعلی فضل بن حسن طبرسی (م ۵۴۸) و تفسیر ارجمند وی «مجمع البیان لعلوم القرآن». آن بزرگوار افزون بر بحث های مهم علوم قرآنی که در صفحات زرین آن تفسیر جلیل نگاشته اند بویژه بحث های اعراب، قرائت و نظم و تناسب آیات و سوره در مقدمه تفسیر، بحث های ارجمندی از علوم قرآنی را عرضه کرده اند، از جمله: قرائت و قاریان مشهور، تفسیر و تأویل، نام های قرآن و ...

ابوالمکارم، مبارک بن حسین بن احمد شهرزوری بغدادی (م ۵۵۰) «المصباح الزاهر فی القراءات العشر البواهر» را نگاشت. جزری می گوید: این کتاب بهترین اثری است که درباره قرائت نوشته شده است ۲۶، او را از پیشوایان دانش قرائت و از استوارگویان، صالحان و درست کرداران روزگارش دانسته اند ۲۷.

ابوالفضل حبیب بن ابراهیم بن محمد تفلّیسی (م ۵۵۸) در علوم قرآن آثاری برجای نهاد از جمله: «وجوه قرآن»، «جوامع البیان در ترجمان قرآن»، «التلخیص فی علل القرآن». از این کتاب در «وجوه قرآن» یاد کرده و نوشته است:

«شرح مآت و مئآت [ماها و منها] و علت هایی که در قرآن است، جمله را در کتاب ما که نامش «کتاب التلخیص فی علل القرآن» نهادیم، تمامی ظاهر تر از این بیان کردیم تا این قدر معلوم باشد ۲۸. « وجوه قرآن در حقیقت پیرایش و آرایش کتاب مقاتل بن سلیمان است که از آن پیش تر یاد کردیم ۲۹ که وی آن را به پارسی برگردانده و افزونی ها و کاستی هایی در آن روا داشته است ۳۰. آقای دکتر مهدی محقق این کتاب را براساس نسخه موجود در کتابخانه عاطف افندی تصحیح کرده و به سال ۱۳۴۰ نشر داده است. «جوامع البیان در ترجمان قرآن» در تفسیر و تبیین واژه های دشواریاب قرآنی است که بر پایه کتاب های «ترجمان قرآن» ابو جعفر بن محمد بن خلیل زوزنی ۳۱، تأویل مشکل

القرآن ابن قتیبه و ... نگاشته است. از این کتاب نسخه ای در دانشگاه تهران وجود دارد و گزارشی از آن در مقدمه لغت نامه دهخدا آمده است ۳۲.

ابوالحسن ظهیرالدین علی بن زید انصاری اوسی (م ۵۶۵) مشهور به فرید خراسان، از عالمان، متکلمان و مورخان چیره دست خراسان که در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی آگاهی های گسترده ای داشت و شرح ارجمند وی بر نهج البلاغه با عنوان «معارج نهج البلاغه» یکی از کهن ترین شرح های آن مجموعه فخیم به شمار می آید. در علوم قرآنی آثار ارجمندی نگاشت، «اسئلة القرآن مع الأجوبه»، «اعجاز القرآن»، «قرائن آیات القرآن» از آن جمله است ۳۳.

در این قرن، مفسر، متکلم، محدث و فقیه بلند پایه شیعی ابو الحسن سعید بن عبدالله بن الحسن بن هبة الله راوندی (م ۵۷۳) یادکردنی است. او در گسترده گی دانش و ژرف اندیشی در دانش های مختلف، زهد و ورع، کثرت تألیف شهره روزگارش بود. شرح ارجمند وی بر نهج البلاغه با عنوان «منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه» و تفسیر فقهی سودمند او با عنوان «فقه القرآن المنتزعه من کلام الملک الدیان» که به «فقه القرآن» مشهور است، از جمله آثار مهم و شایان توجه فرهنگ مکتوب اسلامی است. او در ضمن آثار فراوانی که در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی بر جای نهاده است، نگاشته هایی دارد در زمینه علوم قرآنی، از آن جمله است: «کتاب فی اعجاز القرآن و تفسیر سورة الکوثر»، «معرفة مقاطع القرآن من مبادیه»، «اسباب النزول». علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی کتابی با عنوان «الناسخ و المنسوخ» ۳۴ نیز به وی نسبت داده است. کتاب شناس محقق حضرت سید عبدالعزیز طباطبایی، احتمال می دهند که این کتاب از آن شهاب الدین احمد بحرانی مشهور به ابن متوج باشد که در برخی از نسخه ها به قطب الدین راوندی نسبت داده شده است ۳۵.

ابوالبرکات عبدالرحمن بن محمد انباری (م ۵۷۷) از ادیبان، نحویان و عالمان بزرگ این عصر است که به زهد و ورع و چیره دستی در ادب عرب ستوده شده است. ابن انباری از پس سال ها پژوهش و نگارش ده ها کتاب در ادب عربی در سال های پایانی عمر به آستانه قرآن سر می ساید ۳۶ و کتاب «البیان فی غریب اعراب القرآن» را تدوین می کند ۳۷. او در این کتاب احتمال های گونه گون در اعراب آیات را می آورد و چگونگی اعراب آیات را توجیه می کند. «البیان» به همت آقای دکتر طه عبدالحمید طه تحقیق شده و در دو جلد نشر یافته است ۳۸.

اکنون باید یاد کنیم از اثر ارجمند و خواندنی «التعریف والأعلام فیما أُبهم من الأسماء والأعلام فی القرآن الکریم» به خامه ابوالقاسم عبدالرحمن بن عبدالله سهیلی (م ۵۸۱).

بسیاری از آیات الهی به لحاظ مصداق و یا اشاراتی که دارد در ابهام است که به کمک نقل و قرائن و راهنمایی های دیگر - که در جای خود روشن شده است - باید چگونگی آن ها را دریافت، به مثل در قرآن کریم خطاب به پیامبر آمده است:

فتری الذین فی قلوبهم مرض...

(مائده / ۵ / ۵۲)

می بینی کسانی که در دل هایشان بیماری است در [دوستی] با آنان شتاب می کنند... این بیمار دلان که در دوستی با کافران شتاب می گیرند چه کسانی هستند؟! در قرآن کریم آمده است که:

أَنتُمْ وَلِيكُمْ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ

(مائده / ۵ / ۵۵)

ولی شما، تنها خدا و پیامبر اوست و کسانی که ایمان آورده اند: همان کسانی که نماز برپا می دارند و در حال رکوع زکات می دهند.

آن کس یا کسانی که در حال رکوع زکات داده اند ولی مؤمنان هستند، چه کس و یا کسانی هستند؟ و ... ده ها مورد از این قبیل. این ها و جز این ها، موضوع پژوهش هایی را فراهم آورده است که در ضمن آن ها قرآن پژوهان به ابهام زدایی از این گونه آیات پرداخته اند و ظاهراً کتاب مورد گفت و گو اولین اثر مستقل در این مورد است.

ابوالقاسم عبدالرحمن بن عبدالله سهیلی، از عالمان، ادیبان و مورخان بزرگ این عصر است، کتاب مهم او «الروض الأنف فی شرح السیرة النبویة لاین هشام» از جمله آثار مهم و کارآمد تاریخ اسلام و سیره پیامبر ﷺ است. او را به نبوغ علمی و گستردگی دانش و چیره گی در ادبیات ستوده اند ۳۹. کتاب سهیلی را آقای عبدالله مهنا تحقیق کرده و به سال ۱۴۰۷ در بیروت نشر یافته است.

متکلم، فقیه، مورخ و رجالی ژرف نگر و جلیل شیعی، محمدبن علی بن شهر آشوب (م ۵۸۸) کتاب ارجمند و بس سودمند «متشابه القرآن ومختلفه» ۴۰ را نگاشت. او کتاب را به گونه موضوعی سامان داده است. ابتدا از آیات متشابه مرتبط با توحید سخن گفته و آن گاه از آن چه به نبوت، امامت و قیامت مرتبط است و سپس دیگر مسایل و معارف قرآنی. این مجموعه از آثار کم نظیر قرآن پژوهی است. امید است صاحب همتی بر تصحیح و تحقیق و نشر روزآمد آن همت ورزد و بدین سان یکی دیگر از آثار ارجمند قرآنی به درستی و استواری احیاء شود.

ابن شهر آشوب افزون بر کتاب یاد شده در میان آثار خود از کتابی با عنوان «الأسباب والنزول علی مذهب آل الرسول» یاد کرده است ۴۱.

ابن شهر آشوب را شرح حال نگاران، به گستردگی دانش و چیره گی در علوم مختلف ستوده اند. داودی در ضمن طبقات مفسران از وی یاد کرده و او را بسی ستوده و نوشته است:

«او پیشوای روزگار و یگانه زمانش بود، در فقه مذهبش به مراحل نهایی دست یافت و در دانش قرائت گوی سبقت را از همگان ربود و ...» ۴۲

اثر جاویدان، سودمند و مشهور پیشوای قاریان، ابو محمد قاسم بن قیة بن خلف شاطبی

(م ۵۹۰) نیز در این قرن پدید آمده است. وی در این کتاب، اثر مهم ابو عمر دانی «التیسر فی القراءات السبع» را به نظم کشیده است، قرآن پژوه ارجمند معاصر جناب دکتر سید محمد باقر حجتی درباره آن نوشته اند: کتاب «حرز الأمانی» یا «الشاطیبه» قصیده ای است با قافیه لام: «لامیه». این قصیده مجموعاً در ۱۱۳۷ بیت انشاء شده و به تمام معنا روش و سبک ابتکاری را در آن به کار برده است؛ و لذا به صورت محور و استوانه ای در فن تجوید درآمده است، بر این منظومه شروح فراوانی نوشته شده است که بهترین و دقیق ترین آن ها شرح برهان الدین ابراهیم بن عمر جعبری (م ۷۳۲هـ) است، با عنوان «کنز المعانی فی شرح حرز الأمانی» ۴۳. شاطبی از آگاهی های گسترده در فرهنگ اسلامی برخوردار است. حافظه شگفت او در چیرگی به دانش های گوناگون او را یاری داده بود. با این که وی از نعمت چشم محروم بود، اما ذکاوت، هوشمندی و سختکوشی، وی را در جایگاهی بس رفیع از دانش قرار داده بود، او در موضوعات مختلف علوم اسلامی آثار ارجمندی از خود برجای نهاد و در علوم قرآنی نیز افزون بر آن چه یاد شد، کتاب هایی نگاشت، از جمله: «فاطمه الزهر فی أعداد آیات السور»، «ابراز المعانی من حرز الأمانی» و... ۴۴.

در این قرن نویسنده سخت کوش و پرنویس حنبلی مذهب، ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن عبدالله بن جوزی، آثار بسیاری در آستانه قرآن تدوین کرده است. کارنامه نگارشی و پژوهشی ابوالفرج پربرگ است و پر بار. او در ابعاد مختلف فرهنگ اسلامی قلم زده و نگاهشته های فراوانی سامان داده است ۴۵. کتاب وی با عنوان «فتون الأفنان فی عیون علوم القرآن» ۴۶ از کهن ترین آثاری است که مباحث علوم قرآنی را به گستردگی به بحث و بررسی نهاده است. او در این کتاب از نزول قرآن، مخلوق بودن قرآن، چگونگی کتابت مصحف، عدد سوره ها و آیات قرآن، لغات قرآن، نسخ در قرآن، محکم و متشابه و وقف و ابتداء و... سخن گفته است.

فتون الأفنان بارهای بار تحقیق و چاپ شده است ۴۷. تحقیقی عالمانه و ارجمند از آن را دکتر حسن ضیاءالدین عتر عرضه کرده اند ۴۸. وی افزون بر تحقیق استوار متن، در مقدمه ای درازدامن و سودمند از تاریخ بحث های علوم قرآنی و اولین اثری که با این عنوان، بحث های مرتبط با آن را به بحث نهاده است، شخصیت ابن جوزی و آثارش و نیز اهمیت کتاب فتون الأفنان بحث کرده است. مبحث «ناسخ و منسوخ» نیز از جمله بحث های علوم قرآنی است که ابن جوزی درباره آن پدید آورده است ۴۹.

از جمله کتاب های او در علوم قرآنی، کتابی است با عنوان «ناسخ القرآن و منسوخه» که با عنوان «نواسخ القرآن» نیز نشر یافته است که گویا درست آن «ناسخ القرآن و منسوخه» است ۵۰، آقای حسین سلیم آسد دارانی با تحقیقی گسترده و مقدمه ای درازدامن درباره موضوع، مؤلف و کتاب آن را نشر داده اند ۵۱.

ابن جوزی آثار دیگری نیز در علوم قرآنی دارد و افزون بر آن ها تفسیری با عنوان «زاد المسیر فی علم التفسیر» ۵۲.

گزارش نگارنده های علوم قرآنی در قرن هفتم را به شماره دیگر وامی نهیم و از خداوند در بهره وری از معارف الهی و آموزه های قرآن توفیق می طلبیم.

۱. الراغب الاصفهانی وجهوده فی اللغة والأدب / ۵۱-۵۵.
۲. مقدمه جامع التفسیر مع تفسیر الفاتحه ومطالع البقره...، کویت، دارالدعوة، ۱۴۰۵.
۳. بیّنات، شماره ۵/۸۲.
۴. معجم الأدباء، ۱۸/۲۱۴.
۵. الوافی بالوفیات، ۳/۳۳۷.
۶. درة التنزیل وغرة التأویل / ۵۳۶.
۷. بنگرید به بحث ارجمند و تحقیقی دکتر عمر عبدالرحمن الساریس در کتاب «الراغب الاصفهانی وجهوده فی اللغة والأدب» صص ۷۵-۸۲.
۸. النفس والروح وشرح قواهما، فخرالدین رازی (مقدمه). البرهان فی علوم القرآن، ۱/۲۰۶ (پانوشت).
۹. البرهان فی علوم القرآن، ۲/۱۹۸ (پانوشت).
۱۰. معجم الأدباء، ۱۹/۱۲۵، طبقات القراء، ۲/۲۹۱، بغیة الوعاة، ۲/۲۷۷، اعلام الدراسات القرآنیة فی خمسة عشر قرناً / ۱۷۵.
۱۱. احیاء علوم الدین، ۱/۴۰۵، دارالمهادی بیروت.
۱۲. بنگرید به جواهر القرآن (ترجمه) / ۳۱ به بعد، التفسیر العلمی فی المیزان / ۱۴۶ به بعد.
۱۳. تاریخ الادب العربیة، ۲/۱۰۲. غزالی نامه / ۲۴۹.
۱۴. مؤلفات الغزالی / ۲۷۳.
۱۵. الوافی بالوفیات، ۱۲/۱۱۲، سیر اعلام النبلاء، ۱۹/۶۰۵، المنتظم، ۱۷/۲۷۸، معجم المؤلفین، ۲/۴۷۲، کشف الظنون / ۲۰۰.
۱۶. مجله تراثنا، سال سوم، شماره ۱۳/۱۹۵. به صورت مستقل نیز در بیروت نشر یافته است.
۱۷. معجم الأدباء، ۱۶/۲۶۱، سیر اعلام النبلاء، ۱۹/۲۶۰، معجم المؤلفین، ۲/۶۴۵، اعلام الدراسات القرآنیة / ۱۸۱.
۱۸. معجم الأدباء، ۱۸/۳۹، بغیة الوعاة، ۱/۵۹.
۱۹. اعلام الدراسات القرآنیة / ۱۸۲.
۲۰. سیر اعلام النبلاء، ۱۹/۴۹۸، معرفة القراء الکبار، ۱/۴۷۳، غایة النهایة، ۲/۱۲۸، فهرس القراءت الظاهریة / ۷۵.
۲۱. معجم الأدباء، ۱۹/۵، الوافی بالوفیات، ۴/۳۴۰، فهرس التفسیر بالظاهریة / ۳۱۳، طبقات المفسرین / ۴۰. معجم المؤلفین، ۳/۵۹۳.
۲۲. معجم الأدباء، ۱۳/۱۶۴، بغیة الوعاة، ۲/۱۶۰، معجم المؤلفین، ۲/۴۳۰.
۲۳. وفیات الأعیان، ۳/۴۸۳، تهذیب الأسماء واللغات، ۲/۴۳، معجم المؤلفین، ۲/۵۸۸، فکرة اعجاز القرآن / ۹۲.
۲۴. تفسیر ابن عطیة به سال ۱۴۱۳، به تحقیق عبدالسلام عبدالشافی محمد نشر یافت، دارالکتب العلمیة، بیروت. آقای دکتر عبدالوهاب، عبدالوهاب فاید، پژوهشی ارجمند را درباره این تفسیر سامان داده اند، با عنوان منهج ابن عطیة فی

- تفسیر القرآن الکریم، قاهره، ۱۳۹۳، سالمرگ ابن عطیه را ۵۴۲ نیز نوشته اند.
۲۵. مقدمتان فی علوم القرآن ...، قاهره، مکتبه الخابخی، ۱۳۹۲، الطبعة الثانية.
۲۶. غایة النهایه فی طبقات القراء، ۳۹/۲.
۲۷. غایة النهایه، ۳۸/۲، تذکره الحفاظ، ۸۵/۴، معجم المؤلفین، ۱۱/۳.
۲۸. وجوه قرآن / ۲۶۲.
۲۹. بیانات، ۹۶/۳.
۳۰. وجوه قرآن / ۱.
۳۱. مقدمه لغت نامه دهخدا (چاپ جدید)، ۲۰۵/.
۳۲. همان / ۲۱۸. برای آشنایی با تفلیسی و آثارش رك: مقدمه وجوه قرآن و فرهنگ ایران زمین، ۲۷۹/۵.
۳۳. زندگانی، آثار، مشایخ، شاگردان و سوانح زندگانی وی در مقاله ارجمند و پژوهشگرانه «نهج البلاغه عبر القرون»، شروحه حسب التسلسل الزمینی، به خامه کتاب شناس و محقق ارجمند حضرت سید عبدالعزیز طباطبائی آمده است رك: تراثا، سال نهم، شماره ۳۷/۱۵۴.
۳۴. الذریعه، ۱۴/۲۴.
۳۵. لسان المیزان، ۴۸/۳، ریاض العلماء، ۴۱۹/۲، و نیز بنگرید به مقاله درازدامن آقای طباطبائی در مجله تراثا، سال نهم، شماره ۳۸-۳۹-۲۵۵-۲۹۸.
۳۶. البیان فی غریب اعراب القرآن، ۱۹/۱ (مقدمه).
۳۷. البیان ...، ۲ ج انتشارات الهجره / ۱۴۰۳ (افست).
۳۸. برای آگاهی از شرح حال او بنگرید به: شذرات الذهب، ۲۵۹/۴، معجم الأدباء، ۴۸/۱، طبقات الشافعیه، ۲۴۸/۴، معجم المؤلفین، ۱۱۵/۲.
۳۹. وفيات الأعیان، ۱۴۳/۳، سیر اعلام النبلاء، ۱۵۷/۲۱، شذرات الذهب، ۴۴۵/۶، معجم المؤلفین، ۶۴/۲.
۴۰. متشابه القرآن ... انتشارات بیدار، قم.
۴۱. معالم العلماء / ۱۱۹.
۴۲. طبقات المفسرین، ۲۰۱/۲ و نیز بنگرید به: الوافی بالوفیات، ۱۶۴/۴، لسان المیزان، ۳۱۰/۵، روضات الجنات، ۲۹۰/۶، لؤلؤة البحرین / ۳۴۰، مستدرک الوسائل، ۳۸۴/۳ و ...
۴۳. فهرست نسخه های خطی عربی کتابخانه های جمهوری اسلامی ایران، ۲۹۵/۱.
۴۴. معجم الأدباء، ۱۸۴/۵. بغیة الوعاة، ۲۶۰/۲، شذرات الذهب، ۴۹۴/۶، طبقات الشافعیه، ۴۳/۲، نکت الهمیان / ۲۲۸ و ...
۴۵. مؤلفات ابن الجوزی، عبدالحمید العلوجی، کویت، منشورات مرکز المخطوطات والتراث والوثائق.
۴۶. شرح حال نگاران و کتاب شناسان نام این کتاب را به گونه های مختلف ضبط کرده اند، رك: مؤلفات ابن الجوزی / ۲۸۰.
۴۷. مؤلفات ابن الجوزی / ۲۸.
۴۸. بیروت، دارالشبائر الاسلامیه، ۱۴۰۸.
۴۹. رك: أربعه كتب فی الناسخ والمنسوخ، تحقیق حاتم صالح الضامن، ناسخ القرآن ومنسوخه / ۶۹.
۵۰. ناسخ القرآن / ۷۳.
۵۱. ناسخ القرآن ...، دمشق، دارالثقافة العربیه، ۱۴۱۱.
۵۲. مرآة الزمان، ۴۸۱/۸، وفيات الأعیان، ۱۴۰/۳، سیر اعلام النبلاء، ۳۶۵/۲۱، مقدمه «فنون الأفتان».